

*В. С. Бучик,
аспірант кафедри європейської інтеграції,
Національна академія державного управління при Президентові України*

СТРАТЕГІЧНА КУЛЬТУРА В СПІЛЬНІЙ БЕЗПЕКОВІЙ ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано сутність, особливості становлення стратегічної культури Європейського Союзу в процесі реалізації спільної безпекової політики. Структуровано основні теоретичні підходи до визначення понять та категорій стратегічної культури, оцінено перспективи її розвитку в контексті сучасних глобальних та регіональних безпекових процесів.

The article analyzes the nature, incipience's peculiarities of the European Union's strategic culture in the process of implementing the common security policy. Major theoretical approaches to the definitions and categories of strategic culture are structured. The prospects of strategic culture's development in the context of current global and regional security processes are assessed.

Ключові слова: спільна безпекова політика Європейського Союзу, стратегічна культура, безпекова культура, європейська безпека.

Key words: common security policy of the European Union; strategic culture, security culture, European security.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Питання формування європейської стратегічної культури в безпековій політиці є предметом досліджень багатьох зарубіжних науковців. Однак у вітчизняній політичній науці та науці державного управління дана проблематика все ще потребує свого вивчення та аналізу. Варто відзначити, що дослідження окремих аспектів становлення європейської безпекової стратегічної культури, зокрема її співвідношення із національними безпековими культурами країн-членів, еволюцію розвитку та погляди окремих теоретиків міжнародних відносин та науки управління загалом потребують доопрацювання. Доцільність аналізу даної проблематики при вивченні управлінських аспектів спільної безпекової політики ЄС (далі — СПБ ЄС) зумовлена рядом причин: європейська стратегічна культура визначає нормативні та ціннісні рамки прийняття рішень в безпековій та оборонній сфері, сприяє послідовності процесу реалізації СБП, її спадковості, а також забезпечує максимальну узгодженість політичних позицій країн-членів через уніфікацію поглядів, норм та цінностей відповідних національних акторів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

В останні роки з'явилося чимало праць зарубіжних науковців, присвячених питанням становлення та розвитку загальноєвропейської стратегічної культури, варто лише згадати доробки П. Корніша, А. Тое, Г. Сюрсен, а також Б. Гієгеріка та К. Мейера. При цьому погляди вчених на досліджувану проблематику відрізняються: одні вбачають в розвитку європейської безпеко-

вої інтеграції зростання рівня конвергенції поглядів, інтересів та норм країн-членів, інші — навпаки, відмічають зростання структурної та ціннісної різноманітності європейських безпекових процесів. Аналіз джерельної бази дозволяє зробити декілька критичних зауважень стосовно розвитку наукової думки щодо стратегічної культури спільної безпекової політики ЄС. Так, наразі ще рано категорично стверджувати про існування повноправної загальноєвропейської безпекової культури. Не існує чітких відповідей на питання щодо напрямів розвитку безпекової співпраці країн-членів ЄС. Наступною проблемою є те, що значна частка праць по стратегічній культурі написана під впливом наслідків іракської (а віднедавна і північноафриканської) кризи, які виявили певні розбіжності у баченні окремими європейськими країнами міри та форми участі ЄС у врегулюванні вищезазначених конфліктів. Також недоліком окремих праць є те, що вони, як правило, зосереджуються на питаннях або спільної зовнішньої, або спільної безпекової політики. В той час як роботи, присвячені зовнішній політиці, відповідають на питання про природу європейського проекту: якого типу актором — чи силою — ЄС прагне стати [2, с. 169]. Безпекові ж дослідження оперують питаннями імплементації, тобто наявності політичної волі та здатності розвивати СПБ [3, с. 802]. Однак для дослідження стратегічної культури в безпековій політиці ЄС необхідно враховувати положення обох вищеперерахованих сфер, навіть попри можливу схожість об'єктів досліджень. Останнім та найбільш суттєвим зауваженням до праць, присвячених європейській безпековій культурі, є їх надмірне зосереджен-

ня на національній безпековій та оборонній політиці, без врахування особливостей загальноєвропейських безпекових процесів. Все ж таки ЄС не є окремою країною, і відповідно його поведінка в політичній та культурній сфері дещо відрізняється від аналогічної поведінки конкретної держави.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Становлення та розвиток стратегічної культури в СБП ЄС здійснюється в неперервному зв'язку з відповідним розвитком національних безпекових культур країн-членів. Протягом багатьох десятиліть відбувалося зміщення переконань європейських національних еліт в сторону забезпечення миру та стабільності шляхом дипломатії та перемовин, а не завдяки використанню військової сили. Однак попри позитивні зрушення відповідні міністри країн-членів ЄС все ще дивляться на питання війни, миру та безпеки через національні окуляри. Складна історична спадщина, географічне розташування, національна міфологія, так само, як і закордонний досвід, сприяють укоріненню культурних безпекових стереотипів та заважають процесам безпекової інтеграції на базі спільних норм та цінностей. Основними факторами, що впливають на розвиток культури національної безпекової політики, є: оцінка загроз та викликів державній безпеці, специфіка взаємовідносин з сусідніми країнами, відношення до таких безпекових категорій як захист та окупація, минулі імперські чи колоніальні традиції, рівень захисту та протязність національних кордонів тощо. Результатом впливу цих та інших факторів виступає своєрідний "коктейль", який теоретики назвали "стратегічною культурою". Використання цього терміна в більшості літературних джерел свідчить про певну "героїзацію" підходу до вивчення означеної проблематики. Менш популярним є термін "безпекова культура". Так, окремі науковці визначають безпекову культуру як набір перевірених часом та таких, що поділяє більша частина суспільства, норм, переконань та підходів до існуючих та потенційних загроз. В той самий час стратегічна культура має справу із засобами, що безпосередньо забезпечують безпеку [1, с. 41]. На нашу думку, саме термін "безпекова культура" є більш прийнятним, оскільки він є більш політично нейтральний та найбільш повно відображає те зміщення в колективному осмисленні безпекового середовища європейськими чиновниками, яке ми спостерігаємо сьогодні. Однак з метою більш ефективного відслідковування зв'язку безпекової культури та системи управління безпековою діяльністю ЄС ми використовуємо два терміни: "безпекова культура" та "стратегічна культура". Додатковим аргументом такого рішення є прийняття Європейської безпекової стратегії (2003 р.), яка містить елементи як безпекової, так і стратегічної культури.

У процесі подальшого аналізу увага зосереджується на дослідженні прагматичного виміру процесів єднання цілей, методів та досягнень безпекової та оборонної діяльності ЄС. При цьому необхідно врахувати два де в чому протилежні прогнози розвитку європейської стратегічної культури: один передбачає розвиток СБП в сторону більш жорсткої військової політики, інший — обмеження європейської безпекової політики більш м'якими формами — миротворчістю, обмеженням військовим втручанням з переважанням цивільних засобів тощо. В реальності ж досягнутий прогрес у розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики (далі — СЗБП) та спільної безпекової та оборонної політики (далі — СБОП) доводить, що жоден з вищезазначених прогнозів не справдився повною мірою.

Розглянемо більш детально позиції представників основних течій теорій міжнародних відносин — неореалізму та конструктивізму — щодо розвитку стратегічної культури в спільній безпековій політиці ЄС.

Так, неореалісти за логікою їх теорії приходять до висновку, що ЄС не зможе стати серйозним глобальним безпековим актором. Частково ця позиція пояснюється тим, що з точки зору неореалістів єдиним можливим актором на міжнародній арені може бути тільки суверенна держава або військовий альянс. Стен Райнінг, наприклад, стверджує, що стратегічне мислення в безпековій сфері має дві важливі ознаки. По-перше, у повноцінного безпекового актора повинен бути чітко визначене коло ворогів; по-друге, необхідним є тісний зв'язок між застосуванням політичних та військових потужностей [4, с. 482]. Під час дослідження стратегічної культури СБП ЄС вищезазначені ознаки, на думку реалістів, не можуть братись до уваги. А звідси можна зробити висновок, що якщо ЄС хоче підтримувати свій статус потужної ліберальної сили, що діє за принципами демократії, верховенства права та індивідуальної свободи, то він повинен володіти потужними інструментами, в т.ч. і військовими. Проблемаю для ЄС, з точки зору С. Райнінга, є те, що амбіції Європи щодо "просування демократії у світі" вимагають проведення політики вирішення конфліктів військовими засобами, але при цьому не порушуючи норм міжнародного права. А ця обставина, в свою чергу, породжує, ще дві додаткові проблеми. По-перше, щоб застосовувати примус в традиційній манері, ЄС доведеться перетворитись у щось схоже до національної держави, мабуть, ставши повноцінним федеральним утворенням. Друга проблема витікає із природи сучасного тероризму (яка носить переважно асиметричний характер), для боротьби з яким у ЄС немає достатнього військового потенціалу та чіткої управлінської структури. Таким чином, підсумовує С. Ранінг, ЄС не має можливості стати потужною "ліберальною силою" і повинен задовольнятися своїми традиційними інструментами допомоги та дипломатії, покладаючи обов'язки щодо застосування військових сил на позаєвропейські коаліції (НАТО або добровільні коаліції під її керівництвом). Однак підхід до оцінки стратегічної культури ЄС, що передбачає розгляд цього унікального утворення як своєрідної "держави", в багатьох аспектах не є вірним. Європейський Союз не прагне стати гравцем, що застосовує примус традиційними способами, так само, як і розвивати відповідні централізовані органи для реалізації цього примусу. ЄС також не має наміру боротись з тероризмом в спосіб, який колись застосовувала колоніальна адміністрація в процесі придушення локальних заколотів. Тому не дивно, що неореалістична теорія не в змозі належним чином пояснити зростання рівня конвергенції поглядів країн-членів на ключові питання регіональної та глобальної безпеки.

Іншим представником неореалістської течії, що вважає практично неможливим розвиток європейської стратегічної культури, є Дж.Ліндлі-Френч. Цей науковець вважає, що СБП ЄС вразила "стратегічна шизофренія", наслідками якої є лиш "політичний параліч" та ренаціоналізація оборонної політики. Праці Дж. Ліндлі-Френча базуються на аналізі дій та устремлень найбільш потужних європейських держав (Великобританії, Німеччини, Франції та Італії, а також Росії). Інші країни, на його думку, намагаються уникнути участі у процесі розробки безпекових стратегій. Дослідник вважає, що рівень загроз, які виникають в 21 сторіччі (таких як зростаючий вплив Китаю; небезпеки, що несуть країни так званої "вісі зла" — Іран, Північна Корея; терористичні організації та міжнародна злочинність) анітрохи не поступається відповідному рівню загроз, джерелом яких були окремі суверенні країни в минулому. Європейські країни, на думку Дж.Ліндлі-Френча, посідають вагоме місце на світовій арені і для того, щоб закріпити за собою статус світового безпекового лідера, повинні розвивати необхідні інструменти та можливості. Велика "європейська четвірка" повинна докласти значних зусиль до розробки транснаціональної стратегічної кон-

цепції, яка повинна стати основою для майбутньої системи реагування на конкретні виклики нового безпекового середовища [5, с. 810]. Дж.Ліднлі-Френч вважає, що малим європейським державам не сподобається такий підхід, однак їм не залишиться нічого, окрім як прийняти існуючий стан речей. На думку науковця, єдиною рушійною силою розвитку європейської стратегічної культури може виступити тільки систематичний зовнішній тиск. І в цьому випадку європейці або скористаються відповідною нагодою, або самоусунуться.

Таким чином підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати те, що представники школи неореалізму вважають неможливим формування послідовної та узгодженої стратегічної культури в спільній безпековій політиці Європейського Союзу. Роль і вплив ідей та інтросуб'єктивності вважаються незначними, навколишнє середовище є таким самими ворожим, як і раніше, а отже, потреба у розвитку військових можливостей має першорядне значення. Єдиним можливим сценарієм розвитку спільного європейського стратегічного бачення є вдосконалення існуючих потужностей провідних країн-членів, які мають для цього всі відповідні можливості. Однак загалом неореалістський підхід не знайшов належної підтримки як серед тих осіб, що безпосередньо відповідають за формування європейської безпекової культури, так і серед представників іншої провідної школи міжнародних відносин — конструктивізму.

Конструктивістські підходи до вивчення стратегічної культури базуються на понятті ідентичності. Однак застосування цієї категорії в дослідженні СБП ЄС є дещо проблематичним. Взв'язавши за основу припущення про те, що ефективність функціонування СЗБП та СБОП залежить від процесів формування спільної європейської ідентичності та єдиного стратегічного бачення, ми мали б гіпотетично прийти до висновку, що на даний момент європейська безпекова інтеграція не досягла свого оптимального стану. Загалом в конструктивістському підході можна побачити один суттєвий недолік. Так, важко не погодитись з твердженням, що протягом останніх століть формування системи національної оборони відбувалось з урахуванням загроз безпосереднього вторгнення іноземних військ і мало відповідні характерні ознаки: загальнонаціональний призов, мобілізація ресурсів, вироблення негативних стереотипів про інші країни, загартовування національної самосвідомості, спрямоване на колективне виживання — тобто відбувалось фактично формування національної безпекової культури. Однак стратегічна ситуація в ЄС після закінчення холодної війни і на початку двадцять першого століття сильно відрізняється. Оскільки не існує будь-яких помітних загроз існуванню ЄС на його кордонах, так само, як і чітко сформованої думки чи стереотипів європейців щодо інших країн, є можливість вибудувати відносини з іншими світовими безпековими акторами в руслі терпимості з наголосом на права людини та дотримання принципів толерантності. Більш того, нові підходи до безпеки акцентують увагу на неподільності спільного європейського стратегічного бачення та необхідності застосування колективних зусиль. В той самий час розвиток міжнародного права, глобалізаційні ефекти несуть для світової спільноти та ЄС виклик необхідності здійснення гуманітарних інтервенцій: тобто використання військової сили для підтримки міжнародних норм. У зв'язку з вищеперерахованими змінами варто замислитись на тим, чи взагалі ЄС повинен розвивати свою стратегічну культуру на основі тих самих критеріїв, що використовувались при розбудові відповідних національних культур.

Розглянемо більш детально вклад окремих науковців-конструктивістів у дослідження особливостей становлення та розвитку стратегічної культури ЄС. Так, Н.Гнесотто стверджує, що спільна стратегічна культура повинна передбачати наявність мети та засобів ви-

роблення єдиного мислення, спільної реакції, послідовного аналізу, тобто бути культурою, що виходить за рамки національних інтересів. П.Корніш та Д.Едвардс концептуалізують стратегічну культуру як політичну та інституційну здатність і відповідну діяльність щодо управління та розміщення військових сил у поєднанні з зовнішнім визнанням ЄС як вагомим безпекового актора [3, с. 802]. Науковці дійшли висновку, що попри існуючі недопрацювання, досягнуто значного прогресу в розвитку СБП ЄС, зокрема в сферах, що є чутливими до рівня конвергенції бачень та інтересів країн-членів (військове забезпечення, надійність та легітимність рішень, цивільно-військова інтеграція, співпраця з НАТО). В цьому їх підтримують й інші дослідники, зокрема К.Лонгхарст та М.Заборовські, які вважають, що навіть попри розбіжності у поглядах центрально- та східноєвропейських країн і західноєвропейських країн на перебіг окремих конфліктів (зокрема в Іраку), існують чіткі ознаки посилення узгодженості позицій всіх учасників європейської безпекової інтеграції, а відповідно закладається необхідний фундамент для побудови спільної стратегічної культури [6, с. 185].

Вагоме місце серед науковців-конструктивістів, що займаються питаннями стратегічної культури, займають Б.Гегерік та К.Меєр. Незважаючи на деякі методологічні відмінності їх досліджень та той факт, що вони в своїх працях досліджують досвід формування національних безпекових культур різних країн, все ж таки загалом їх висновки є зіставними і навіть взаємодоповнюючими. Б.Гегерік досліджував вплив спільної безпекової політики ЄС на розвиток стратегічної культури восьми європейських країн (Австрія, Франція, Німеччина, Великобританія, Данія, Ірландія, Іспанія та Швеція) та дійшов висновку, що адаптація національних культур до виникаючої загальноєвропейської стратегічної культури відбувається поступово та в чомусь обмежено, однак попри це супроводжується постійною взаємодією безпекових структур та виробленням колективних норм [7, с. 238]. К.Меєр порівнював еволюцію громадської думки та думки еліт стосовно безпекових питань в чотирьох країнах (Німеччині, Франції, Великобританії та Польщі), використовуючи при цьому аналіз зміни розуміння характеру загроз, інституційної соціалізації, системи кризового управління. Результатом цих досліджень стало виявлення широкого консенсусу в сферах, що стосуються проведення гуманітарних інтервенцій, підтримки ролі ЄС як повноцінного військового актора, а також внутрішнього та міжнародного визнання та легітимізації дій ЄС у вирішенні безпекових питань [8, с. 169].

Багато зарубіжних авторів, зокрема Дж.Ховорт, пропонують власні критерії, за якими може оцінюватись рівень конвергенції елементів національних стратегічних культур. Так, одним з критеріїв може виступати механізм прийняття рішень в процесі реалізації спільної безпекової політики ЄС [9, с. 192]. Так, багато німецьких експертів вважає, що спільна безпекова політика повинна регулюватись положеннями Договору про функціонування Європейського Союзу, а рішення в цій сфері повинні прийматись в більшості своїй шляхом застосування інструменту кваліфікованої більшості. Представники інших країн, зокрема Франції та Великобританії, навпаки, наголошують на необхідності автономізації СЗБП та СБОП, а також на прийнятті рішень одностайним голосуванням. Іншим критерієм може стати тип та рівень складності збройних систем, які надаються різними країнами-членами для задоволення потреб реалізації СБП. Зокрема, ті країни, що не мають достатньо ресурсів для розробки високотехнологічних озброєнь, можуть не досягти згоди щодо рівня та якості матеріального забезпечення СБОП з іншими, більш багатшими, країнами-членами.

До всього вищесказаного слід зробити одне важливе застереження. Врегулювання криз та військова інтер-

венція не можуть здійснюватись без наявності потужної системи забезпечення та управління, а також широкої громадської підтримки. І саме від цих факторів залежатиме подальший прогрес в сфері розвитку загальноєвропейської стратегічної культури, яка базується на згуртованості країн-членів у їх намаганнях виробити спільний підхід до вирішення проблемних питань. При цьому варто зазначити, що в подальшому національні політичні пререференції країн-членів поступляться місцем усвідомленню елітами шляхів та способів здійснення безпекових політик інших європейських держав. Певною мірою ці тенденції вже спостерігаються на прикладі розвитку СЗБП та СБОП. В минулому національні підходи до вирішення геостратегічних питань (наприклад, таких як відносини з Росією, роззброєння, балканська криза, північноафриканські конфлікти) відчували вплив історичного досвіду та географічного положення. Сьогодні ж уроки, засвоєні країнами-членами під час багаторічної реалізації спільної європейської зовнішньої та безпекової політики, дали свій результат, який полягає в зростанні рівня гармонізації, якщо не підходів до процесів вирішення безпекових проблем, то хоча б до їх спільного розуміння. Вироблення спільної стратегічної культури вимагає більшого, аніж просто згладжування розбіжностей. По-перше, на інституційному рівні управління європейськими безпековими процесами необхідно досягти значного прогресу в соціалізації позицій та дій офіційних осіб (як працюють в таких органах, як Політичний та Безпековий комітет, Військовий Комітет, Військовий персонал, Секретаріат Ради ЄС, Європейська служба з питань зовнішньої діяльності, Європейська комісія тощо). В той час як країни-члени ще довгий час намагатимуться відстоювати власні інтереси, посадовці, що працюють в загальноєвропейських інституціях, повинні все ж таки відстоювати позицію ЄС загалом, навіть перед лицем національних урядів, які їх делегували. Досвід функціонування ЄС доводить, що така соціалізація вже відбувається. По-друге, європейським країнам необхідно узгодити власні позиції щодо ймовірних наслідків, до яких може призвести відсутність єдиного стратегічного бачення вирішення тих чи інших проблем. Ситуації, подібні до тої, яка виникла внаслідок розходження підходів країн-членів до вирішення іракської кризи, не повинна більше повторюватись. Країни-члени повинні розробити чітку стратегію подолання можливих розбіжностей з метою унеможливлення виникнення негативних наслідків в майбутньому. Загалом, на нашу думку, ця стратегія повинна містити два елементи: 1) національні лідери повинні уникати загострення ситуації через провокування певного протистояння поглядів та пропагування власних політичних стереотипів; 2) необхідно передбачити можливість скликання позачергових екстрених зустрічей Європейської Ради з метою вирішення суперечок, що виникають.

По-третє, будь-яка стратегічна культура вимагає розвитку відповідного безпекового дискурсу. Цей дискурс повинен формуватись в двох вимірах: інтелектуальному, де ним виконуватимуться когнітивна та нормативна функції, та інтерактивному з відповідними координуючою та комунікативною функціями [10, с. 245]. На інтелектуальному рівні важливо, щоб політичні лідери, особливо ті, що відповідають за запуск нових політичних програм та проєктів, змогли сформувати такий дискурс, який би пояснював не тільки причини вироблення того чи іншого стратегічного підходу (когнітивна функція), але давав відповідь на питання, наскільки цей підхід відповідає існуючим національним та загальноєвропейським нормам та цінностям (нормативна функція). На інтерактивному рівні політичні еліти повинні вести дискурс в межах загальноприйнятих стандартів та правил, виходячи з однакового розуміння базових категорій безпекової діяльності (таким чином виконуватиметься координуюча функція дискурсу). Окрім

того, основні положення та результати дискурсу повинні доноситись до суспільства незалежно від політичних переконань окремих його сегментів (комунікативна функція).

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що формування спільної стратегічної культури стане результатом дії активних та пасивних сил. А результати цих дій вже можна бачити і сьогодні: деякі вписуються в неореалістську систему бачень (створення бойових груп, накладення санкцій, гіпотетична політика ядерного стримування), деякі — в систему поглядів ліберального інтернаціоналізму (програми розвитку, торгівельні стимули, цивільна підтримка тощо), деякі стосуються загального морального універсалізму (запобігання конфліктам, врегулювання криз, посткризове відновлення). Комбінація цих ресурсів та засобів і є тим універсальним набором інструментів, який можуть використовувати національні та загальноєвропейські еліти при вирішенні тих чи інших проблемних питань. Також можна з повною відповідальністю констатувати, що виклики, які постають перед ЄС у процесі формування узгодженої стратегічної культури, є навіть сильнішими за ті, що виникали при формуванні самого Європейського Союзу. А першою спробою виробити спільний підхід у спільній безпековій політиці ЄС стало прийняття в грудні 2003 р. Європейської безпекової стратегії.

На сьогодні основними завданнями, які стоять перед Європейським Союзом в процесі вироблення спільної стратегічної культури, є соціалізація позицій та дій офіційних осіб, що обіймають посади в основних та допоміжних інституціях ЄС; узгодження поглядів країн-членів на перспективи розвитку європейської та світової безпекової сфери; формування необхідного культурного дискурсу, результатом якого стала б поява єдиних стратегічних підходів всіх суб'єктів безпекової діяльності до оцінки теперішнього та майбутнього стану європейської безпеки.

Література:

1. Gariup M. European security culture. Language, theory, policy / M. Gariup. — Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2009. — 351 p.
2. Sjursten H. What kind of power? European foreign policy in perspective / Helene Sjursten // Journal of European Public Policy. — 2006. — № 13/2. — С. 167—327.
3. Cornish P. The strategic culture of the European Union: a progress report / P. Cornish, G. Edwards // International affairs. — 2005. — vol. 81/4. — P. 801—820.
4. Rynning S. European Union: towards a strategic culture? / S. Rynning // Security Dialogue. — 2003. — Vol. 34/4. — P. 479—496.
5. Lindley-French J. In the shade of Locarno? Why European Defense is failing / J. Lindley-French // International Affairs. — Vol. 78/4. — 2002. — С. 789—811.
6. Longhurst K. Old Europe, new Europe and the transatlantic security agenda / K. Longhurst, M. Zaborowski. — London: Routledge, 2005. — 240 p.
7. Giegerich B. European Security and Strategic Culture / B. Giegerich. — Baden Baden: Nomos, 2006. — 244 p.
8. Meyer C. The quest for a European strategic culture: changing norms on security and defense in the European Union / C. Meyer. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. — 211 p.
9. Howorth J. Security and defence policy in the European Union / Jolyon Howorth. — New York: Palgrave Macmillan, 2007. — 315 p.
10. Schmidt V. Democracy in Europe: the EU and national policies / V. Schmidt. — Oxford: Oxford University Press, 2006. — 328 p.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012 р.